

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES RESEARCH

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Durmuş Hocaoglu ve Fizikten Teori Ödünç Alarak Sosyal Bilimlerde Çalışmanın İmkânını Tartışmak*

Serkan KEKEVİ¹

ÖZ

Sosyal bilimlerde doğa bilimlerinin yöntemlerini kullanmaya dair tartışmalar çok uzun bir geçmişe sahiptir. Bu bakımdan Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler ve Tarih disiplinlerinde metot ve teori üzerine pek çok tartışma yapılmaktadır. Bu çalışma Herman Paul'un "Tarih Teorisi" kitabında teklif ettiği "insanların geçmişle nasıl ilişki kurduklarına dair" kavramsal analiz bağlamını başlangıç noktası kabul ederek Tarih ve Uluslararası İlişkiler disiplinlerine dair metodolojik ve teorik bilimsel bir deneme girişimidir. Bu meyanda Durmuş Hocaoglu'nun "Laisizm'den Milli Sekülerizm'e" adlı eserinde kullandığı, elverişli bir teori olarak savladığı "domenler" ve "potansiyel" teorileri incelendi. Tarih alanında ve geniş çerçevede sosyal bilimlerde teorik bir kullanım imkânı olup olmadığı soruşturuldu. İnceleme sahası olarak Osmanlı-Türk bilim tarihi ekseninde Türk modernleşmesi seçildi. Bu bakımdan ideolojik Tarih, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler yazıcılığının etkilerinin azaltılması amacıyla tartışma açılması hedeflendi.

Anahtar Kelimeler: *Durmuş Hocaoglu, Domenler ve Potansiyel Teorileri, Modernleşme, Bilimsel Yöntem*

* Bu çalışma fikrinin ortaya çıkmasında katkıları için Prof. Dr. Remzi Demir'e teşekkür ederim.

¹ Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Düzce/Türkiye, ORCID:0000-0002-6805-9821, e-posta: serkankekevi@gmail.com (Sorumlu Yazar)

RESEARCH ARTICLE

Durmuş Hocaoglu and Discussing the Possibility of Studying in Social Sciences by Borrowing Theories from Physics*

Serkan KEKEVİ¹

ABSTRACT

The debates on the application of natural science methods to the social sciences have a long-standing history. In this context, there have been extensive debates on methodology and theory within disciplines such as political science, international relations, and history. This study, grounded in the conceptual analysis framework proposed by Herman Paul in his book *Theory of History*, specifically addressing "how people relate to the past", represents a methodological and theoretical scientific inquiry into the history and international relations disciplines. Within this framework, the theories of "domains" and "potential," as proposed and advocated by Durmuş Hocaoglu in his work *From Laicism to National Secularism*, were examined. The study explores the theoretical possibility of applying these concepts to the field of history and, more broadly, to the social sciences. As primary areas of investigation, the Ottoman-Turkish history of science and the Turkish modernization process are selected. In this regard, the aim is to initiate a discussion that will weaken the effects of ideological approaches in history, political science, and international relations writing.

Keywords: *Durmuş Hocaoglu, Domains and Potential Theories, Modernization, Scientific Method*

* I would like to thank Prof. Dr. Remzi Demir for his contributions to the emergence of this research idea.

¹ Associate Professor Dr., Düzce University, Akcakoca Bey Faculty of Political Sciences, Düzce/Türkiye, ORCID:0000-0002-6805-9821, e-posta: serkankekevi@gmail.com (*Corresponding Author*)

1. Giriş

Durmuş Hocaoglu 1948 yılında Bayburt'ta dünyaya geldi. 1974 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi'nde Elektrik Mühendisliği Bölümünü bitirdi. Fizik ve felsefe bölümlerinde yüksek lisans eğitimi aldı. Fizik alanındaki doktora çalışmasını yarım bıraktı, ardından felsefe alanında 1994'te "Türk-İslâm Düşünce Tarihinde ve Modern Fizik'te Kozmos" isimli tezi ile doktorasını tamamladı (Eskişehir Türk Ocağı, 28.12.2018). Akademik yaşamında disiplinler arası çalışmalara yönelen Hocaoglu 2010 yılında İstanbul'da öldü (Sabah, 25. 10. 2010).

Durmuş Hocaoglu Laisizm'den Milli Sekülerizme³ adlı eserinde Batı'da ve Türkiye'de Laiklik karşılaştırması yapmıştır. Yazar, kitabının "Çağdaşlık ve Modernlik Üzerine Kavramsal Bir Analiz" adlı birinci bölümünde yer verdiği "domenler (domain) teorisi", "fazlar teorisi" ve "potansiyel teorisi" başlıklarını fizik alanından ödünç alarak sosyal bilimlere uygulamıştır. Şüphesiz ki bu cesur bir girişimdir. Çünkü sosyal bilimlerde, kuram ve yöntem konularındaki canlı tartışmanın ortasında bir denemeye girişmiştir. Yazar çalışmasının önsöz kısmında ele aldığı teorik yaklaşım hakkında şöyle bir açıklama yapmayı gerekli görmüştür:

"...1: Bu çalışmada Fizik'ten adapte edilmiş kavramlar üzerine temellendirilmiş ve bu haliyle şahsıma ait olan üç teori vardır: "Potansiyel Teorisi", "Domenler Teorisi", ve "Fazlar Teorisi". Bu teorilerin tamamı burada bütün işlem ve kaplamalarıyla ele alınmış değildir; bu henüz neşredilmemiş bir başka çalışma içerisinde."

2: Fizik'ten sosyal bilimlere terim aktarılması, genellikle "Fizikalizm" kuşkusıyla karşılaşır, çok kere de damgalanır ve reddedilir. Fakat bu aceleci ve peşin hüküm olacaktır...Ancak, "bu dünya"daki hiçbir şeyin fizikten külliyen kopuk olduğu düşünülmemelidir.

3: Özellikle 17. yy'dan itibaren fen bilimlerinde, ama özellikle Fizik'te elde edilen büyük başarılar sosyal bilimlerde büyük bir etki alanı hasıl etmiş ve bunun sonucunda iki şey hasıl olmuştur:

a: Sosyal bilimlerde metod olarak fen bilimlerini örnek ve model almışlardır...

b: Sosyal bilimlerde, Fizik başta olmak üzere, fen bilimlerinin bulgularından, verilerinden, onlar tarafından kurulan teorilerdeki birçok kavramdan etkilenmişler ve bu etki alanındaki sistemler ve felsefeler oluşturulmuştur. Mesela mekanistik fizik anlaşılmasından bir on dokuzuncu yüzyıl felsefesi anlaşılabilir...Newton anlaşılmasından Kant anlaşılabilir...

4: İmdi, insan ve sosyal varlık küresi bu kozmosun içerisinde...İnsan alanı fiziksel alandan tam anlamıyla kopuk değildir...Ne onun tam bir parçasıdır...İnsan bir düaliteler kompleksidir..." (Hocaoglu, 2014: 29-30).

Yazar sosyal bilimlerle doğa bilimleri arasında genel resimde bir bütünlük olduğunu savunmaktadır. Fizik gibi güçlü bir determinizmin olduğu alandan sosyal bilimlere aktarım olabileceğini ortaya koymaktadır.

Tarih yazımında bilimselliğin nasıl sağlanabileceği genelde "tarih'te metod/usul" dersleri, çalışmaları kapsamında ele alınmaktadır. Uluslararası İlişkiler (UI) disiplini ise "Araştırma Yöntemleri" ve "Uluslararası İlişkiler Teorileri" kapsamında bilimsellik meselesi tartışılmaktadır. Bilhassa UI içinde dördüncü tartışma olarak bilinen pozitivism-postpozitivism tartışması hem

³ Çalışmada ilgili kitabın Kültür Ocağı Vakfı (KOCV) Yayınları tarafından 2014 yılında basılan nüshası kullanılmıştır. Daha önce aynı eser Selçuk Yayınları tarafından 1995 yılında yayımlanmıştır.

epistemolojik buradan da ontolojik bir konumlanma tartışması doğurmuştur. Pozitivist metodolojiyi eleştiren postpozitivistler “değişmesi gerekeni” tartışırken kendi aralarında anlaşılamamışlar ve bu “değişmesi gereken” yerine tutarlı bir öneri sunamamışlardır (Şatana, 2015: 21). Söz konusu öneri boşluğu alanda “bilimsellik” krizine de kapı aralamıştır. Öte yandan bir çalışmanın metodunun “kitabî” çerçevede uygunluk taşıması onun bilimsel olduğu anlamına gelmemektedir. Özellikle ideolojik tarih yazıcılığı, Uluslararası İlişkilere ideolojik bakış kapsamında disiplinin çarpıtılması ve bilimselleşmesinin önünü tıkamaktadır. Tarihi belgeler yeterince araştırılsa dahi ideolojik bir amaç etkisinde tasnif ve tevsik edilmiş belgelerden bilimselleştirilmiş bir disiplin çıkarılamaz. Bu sayede bilim ile kurmaca arasına set çekilebilir. Bu sayede post-modernitenin, dilsel dönüşümün ve hatta yöntem karşıtlığının yarattığı metodolojik sorunlara ve tartışmalara cevap verilmesi imkânı olabilir. Mesela Hayden White’a göre tarih anlatısı yalnızca bilimsel içeriği gösteren saydam bir pencere veya tarihsel olaylara karşılık gelen bir model değildir. Bizzat hayal gücünün yardımıyla ortaya çıkan sözel bir imge, söylemsel bir “şey”dir. Ek olarak, tarih geçmişteki olaylara ve aralarındaki bağlara ışık tuttuğu kadar olaylarla okurun arasına girip algılanmalarını zorlaştırabilir (White, 1999: 1-26). White (2008: 14-15) “*Meta-tarih*” adlı çalışmasında ise 19. yüzyılda gelişen tarihsel bilinç konusunda birtakım savlar ortaya koymuştu. Bunlar:

“...(1) Aynı zamanda “tarih felsefesi” olmayan “gerçek anlamda tarih” olamaz; (2) olası tarihyazım kipleri, olası spekülatif tarih felsefesi kipleriyle aynıdır; (3) bu kipler gerçekte, çözümlemede kendilerinden önce gelen ve, tarihsel anlatımlara bir “açıklama” boyutu kazandırmak için kullanılan özel kuramları onaylayan poetik sezgilerin resmileştirilmelerinden ibarettir; (4) bu kiplerden birini, öbürlerinden daha “gerçekçi” diyerek geçerli saymak için yaslanılacak ve itiraz etmeksizin kabul edilecek kuramsal dayanaklar yoktur; (5) bunun bir sonucu olarak, genelde tarih üzerine ne zaman düşünmeye kalksak, rekabet halinde olan yorumlama stratejileri arasında yapacağımız bir tercihe bağlanırsınız; (6) yine bunun sonucunda, tarih konusundaki perspektiflerden birini tercih ederken yaslanabileceğimiz en iyi dayanak, nihayetinde epistemolojik olmaktan ziyade estetik ya da ahlakidir; ve son olarak (7) tarihin bilimselleştirilmesi doğrultusundaki talep, yalnızca tarihsel kavramsallaştırmanın özgül bir kipliğinin tercih edilmesini temsil eder; bu tercihin yaslandığı dayanak ya ahlaki ya da estetikdir, ancak bunun epistemolojik açıdan sağlaması henüz yapılmamıştır...”

White’ın savları kabul edildiğinde tarihte epistemolojik dayanak oluşturulamaz. Bu durum ise tarihi felsefi, ahlaki, edebi veya estetik göreceliğe dayanan tartışma sahasına indirger. Aksine daha nesnel ve bilimsel bir tarih için kuramlaştırma ihtiyacı tartışılmalıdır. Diğer yandan Batı-merkezli “Uluslararası İlişkiler” ve “Tarih” anlatısının bir tarafıyla Batı-dışı dünyayı nesneleştirilmesi ve bağımlı bir değişken olarak alması bilimsellik açısından eksiklik yaratmaktadır. Batı-dışı dünyanın “uluslararası ilişkileri” ve “tarihi”, farklı kuramlaştırmalar vasıtasıyla literatürde yer edinebilir. Batı merkezli anlatı, Vestfalya Barışı’nın (1648) modern devlet sistemi ve modern uluslararası ilişkilerin başlangıcı olarak kabul edilmesi Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu, Çin, Hindistan gibi çok daha eski ve karmaşık uluslararası ilişkiler modellerini yadsımaktadır. Batılı güçlerin küresel yayılması, uluslararası sistemin şekillenmesinde kritik rol oynamıştır ancak sömürgecilik yarattığı eşitsiz durum ve sömürge halklarının tarihi genellikle Batı’ya bağımlı olarak ele alınmaktadır. İki kutuplu dünya düzeni anlatısı, “Bağlantısızlık Hareketi” gibi alternatif küresel politik hareketleri ve “Üçüncü Dünya”nın özgün deneyimlerini ikincil konuma itmektedir. Diğer taraftan Batı-merkezli kuramsal çerçeveler yukarıdaki olgusal bağlamlarla beraber Batı düşünce geleneğinden türetilmiş ve Batı-dışı düşünce geleneğine adeta

kör durumdadır. Batı dışı dünyadan örnekler ele alındığında ise aşırı derece seçici biçimde okunmaktadır. Kautilya, Sun-Tzu, Konfüçyus örnekleri Batı merkezli okumada genellikle tercih edilen ve bilinen örneklerdir. Uluslararası İlişkilerde İngiliz Okulu uluslararası ilişkilerin dönüşümünü tarihsel bağlama yer vererek ele almaktadır. Örneğin Adam Watson'ın "The Evolution of International Society" [Uluslararası Toplumun Evrimi] (1992) çalışması, antik Mezopotamya'dan modern döneme kadar farklı uluslararası toplum biçimlerini inceleyerek bu yaklaşımı örneklendirir. Fakat eserin ana sorunsalı ise Avrupa merkezli uluslararası ilişkiler ve Avrupa (Batı) sisteminin dünyaya yayılmasıdır. Batı-dışı deneyimler ve Avrupamerkezcilik eleştirisine dair çalışmaların sayısında da artış yaşanmaktadır. Bu konuda John M. Hobson'ın "Batı Medeniyeti'nin Doğulu Kökenleri" (2025), Samir Amin'in "Avrupa Merkezilik" (2021) Ayşe Zarakol'un "Batı'dan Önce Doğulu Dünya Düzenlerinin Yükselişi ve Düşüşü" (2024) adlı eserleri hem uluslararası ilişkiler hem de tarih disiplinleri bağlamında Batı-dışı dünyanın deneyimlerini ele almıştır. Günümüzde bu tip çalışmaların sayısı artsa⁴ da tarih ve uluslararası ilişkiler araştırmalarında metod yanında kurama da ihtiyaç vardır. Bu meyanda, felsefi, edebi, dini ve ideolojik tarih olmayan türden bir tarih, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler yazımının imkânını araştırmak için postmodern olmayan bir zaviyeden yürüyerek Hocaoglu'nun fizikten sosyal bilimlere yaptığı aktarımı ele alalım.

2. Hocaoglu'nun Düşüncesinde Domenler ve Potansiyel Teorileri

Durmuş Hocaoglu'nun kitabının ilk kısmında ele aldığı bu iki teoriden birincisi manyetik fizik alanına aittir. İkinci teori ise hem manyetik hem de gravitasyon (kütleçekim) alanıyla ilgilidir. Domenler teorisi fizikte alanlar teorisi içinde bir başlıktır. Buna göre bir manyetik alan bir nesneye nesnenin içindeki özgül ve çoğul manyetik alanları kendi yönüne çevirmek isterse, onları kendine yönelmesine dair bir istikamete zorlar. Bu etki yeterince yüksek olursa ayrı ayrı manyetik bireysel alanlar bu harici kuvvetin etkisiyle domen duvarlarına çekilir. Hatta bu duvarlar yıkılıp çökebilir, böylece bireysel ve çoğul manyetik alanlar ortadan kalkarak tekil manyetik alan ortaya çıkar. Bu tekillik içinde de yine de bazı tekillikler gelişebilir. Ancak ana hatlarıyla bütün domenler yönlerini kendilerini zorlayan/çeken güce çevirir (Hocaoglu, 2014: 41). Bu açıklamanın ardından Hocaoglu "Sosyal Domenler" adını verdiği teorisini geliştirmeye başlar. Ona göre sosyal dünyada da tıpkı fiziksel dünyada olduğu gibi, harici kültür ve medeniyetin çekim alanları vardır. Yazarın sosyo-manyetik alan olarak tanımladığı bu olgu etkileşime girdiği diğer kültürler üzerinde etkiye geçerek onları kendi yönüne çevirmek üzere baskı uygular. Bu

⁴ Acharya, A. (2017). Theorising the international relations of Asia: Necessity or indulgence? Some reflections. *The Pacific Review*, 30(6), 816–828. Aydınli, E., & Mathews, J. (2008). Türkiye uluslararası ilişkiler disiplininde özgün kuram potansiyeli: Anadolu ekolünü oluşturmak mümkün mü? *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 5(17), 161–187. Bakir, A. (2022). Islam and International Relations (IR): Why is there no Islamic IR theory? *Third World Quarterly*, 44(1), 22–38. Balci, A., & Kardaş, T. (2023). The Ottoman International System: Power projection, interconnectedness, and the autonomy of frontier polities. *Millennium*, 51(3), 866–891. Jones, D. M., & Smith, M. L. R. (2010). Beyond belief: Islamist strategic thinking and international relations theory. *Terrorism and Political Violence*, 22(2), 242–266. Milner, A. (2017). Culture and the international relations of Asia. *The Pacific Review*, 30(6), 857–869. Narain, S. (2021). International relations theory, perspectives from India. *Global Affairs*, 7(6), 885–901. Yoochul, L. (2024). A journey towards a non-Western International Relations theory: Non-Western conceptualization of the English School. *Pacific Focus*, 39(1), 435–462. örnek gösterilebilir.

uygulama çok güçlü olduğunda hâkim kültür diğer kültürün üzerinde yıkıcı etkide bulunabilir ve baskın kültür diğer kültür üzerinde hâkimiyet kurar. Hocaoglu Anadolu’da İslam-Türk kültürünün, Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika’da ise İslam-Arap kültürünün hâkimiyetini Sosyal domenler teorisinin kısmi örneği olarak göstermektedir. Domenler teorisinin dünya genelindeki örneği ise Batı kültürünün yayılımıdır (Hocaoglu, 2014: 42).

Potansiyel teorisi ise bir cismin etrafındaki uzayda kendisinden belirli bir mesafede yer alan bir noktada birim başına düşen enerjisi ile ilgilidir. Eğer uzayda a ve b olarak tanımlayabileceğimiz iki noktanın potansiyelleri eşit değilse bu iki nokta arasında bir potansiyel farkı ortaya çıkar ve buna “gerilim” denir. İki nokta arasına giren bir cisim ise gerilimden kaynaklanan kuvvete maruz kalır. Alan kuvveti olarak bilinen bu kuvvet alçak potansiyelden yüksek potansiyele sahip olana doğru gider. Öte yandan bu kuvvete karşı-kuvvetler de çıkabilir (Hocaoglu, 2014: 43-44). Bu tanımlı yaptıktan sonra yazar kendisinin kurguladığı “Sosyal Potansiyel Teorisi”ni açıklamaya koyulur. Buna göre; her kültürün etrafında bir etki alanı vardır ve etrafındaki muhtelif toplumlarda bir potansiyel oluşturur. Farklı kültür alanlarının ve bu alanların karşılık geldiği bir sosyal potansiyel farkı da sosyal gerilime karşılık gelir. Sosyal dünyada da yüksek potansiyelden alçak potansiyele doğru çekme ve buna karşı muhalefet eden sosyal güçler mevcuttur (Hocaoglu, 2014: 45). Hocaoglu bu teorisini de Batı medeniyetinin dünyadaki etki alanı çerçevesinde örneklendirir. Bu meyanda Batı’nın potansiyeli diğer medeniyetlere göre yüksektir. Batı’nın lehine diğerlerinin aleyhine bir gerilim oluşturmaktadır. Bu şartlarda Batı, Batı-dışı toplumları kendisine doğru sürüklemektedir.

Yazar teorik mülâhazasının sonuç kısmındaysa iki teoriyi birbiriyle kombine ederek Batı’nın kendisine doğru çekim kuvvetini arttırdığını savlamaktadır. Bu çekim kuvvetine kapılmayan hiçbir ülkenin ve toplumun kalmadığını toplumların bir şekilde Batı’dan nasibini aldığını ortaya koyar (Hocaoglu, 2014: 46-47). Hocaoglu’nun teorisini onun yaptığı açıklamaları bağlamında değerlendirdiğimizde karşımıza “düalistik”, “çatışmacı ve/veya çatışmaya dayalı” bir yapılandırma çıkmaktadır. Çatışmacı yaklaşımlar bilindiği üzere toplum içindeki farklı gruplar arasındaki eşitsizliklere içkin gerilim(ler)den doğan çatışmayı ele almaktadır. Bu bağlamda Hocaoglu da medeniyetler/kültürler arası ilişkilerden doğan gerilim ve çatışmaları “etki-çekim” ve “direnc” bağlamında değerlendirir.

3. Domenler-Potansiyeller-Karşı Kuvvetler ve Düalizm Kuramı

Fizik, tanımından da bilindiği gibi doğa olaylarını araştırmaktadır. Kuantum fiziği içindeki tartışmaları bir kenara bırakacak olursak, fizikte var olan güçlü determinizm, cazip bir modeldir ve güçlü bir araştırma programı sunar. Ancak diğer taraftan içinde bulunduğumuz “hakikat-sonrası” ahir zamanda Paul K. Feyerabend’in⁵ yolunu açtığı yöntem karşıtlığı ve bilimsel nihilizme varan savları

⁵ Paul Feyerabend, “bilim nedir?” sorusunun her bilimsel tartışmaya içkin olduğunu söyler. Bilim nedir sorusunun tek ve/veya kesin bir cevabı olmadığını savlar. Çünkü bilim insanları, politikacılar, kamuoyu temsilcileri ve bilim felsefesinin farklı ekolleri, bilimin ne olduğu konusunda farklı tanımlar ve açıklamalar sunabilirler (Feyerabend, 1999: 99-100). Bilim

(Aydın, 2021: 31-34) post-modern, düşünümseleci, görececi bilim, dolayısıyla tarih ve uluslararası ilişkiler anlayışını kuvvetlendirmiştir. Fakat, postyapısalcılık, bilimsel bilginin nesnelliğini tartışmaya açarak evrensel ve genel geçer bilgi olmadığını savlamaktadır. Dilin, iktidar yapılarının ve tarihsel bağlamın bilgi üretimini şekillendirmesini ele almaktadır. Jacques Derrida'nın "yapısöküm" kavramı ve Michel Foucault'nun "bilgi/iktidar" analizleri ile nesnel bilimsel hakikat iddialarının geçerliliğini araştırmalarının merkezine almışlardır. Bazı bilim felsefecileri postyapısalcıları bilimsel ilerlemenin imkânını ortadan kaldırmakla ve epistemolojik göreceliğe sebep olmakla itham etmiştir. Alan Sokal ve Jean Bricmont, Son Moda Saçmalar (2023) adlı eserlerinde postyapısalcıların bilimsel kavramları yanlış kullandıklarını, istismar ettiklerini ve metaforik söylemlerin bilimsel olarak değerlendirilemeyeceğini iddia etmiştir. Jürgen Habermas, Modernity Versus Postmodernity [Modernite Postmoderniteye Karşı] eserinde ise postyapısalcılığı bir nevi "yeni muhafazakârlık" olarak nitelendirmiştir (1981:13-14). Postmodernizmin toplumsal oydaşmayı ve iletişimsel rasyonaliteyi imkansızlaştırması eleştirisinde bulunmuştur. Böylesi bir yöntemsizlik, görececilik ve gerçeğe ulaşamayacağına duyulan "iman" ideolojik ya da kurmaca yazımların UI ve Tarih disiplinlerini işgal etmesine neden olmaktadır. Tarih, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler disiplinlerinin bilimsel olmayan bozuculardan temizlenmesi için çeşitli kuramsal girişimlerde bulunulabilir. Bu bağlamda sosyal bilimlerin kendine özgülüğünü yadsımadan fizikten sosyal bilimlere kısmi kuramsal aktarım denemeleri yapılabilir. Bu kapsamda Durmuş Hocaoglu'nun "Domenler-Potansiyeller" kuramının ideolojik mahreçli tarih, siyaset ve uluslararası ilişkiler yazımı karşısına konulması amaçlanmıştır. Hocaoglu "çekim ve etkiyi" kısmen olumsuz olarak görse de söz konusu "çekim ve etki"yi Batı ile Batı-Dışı arasındaki (Doğu-İslam-Osmanlı düzeyinde ele alınmıştır) ilişkilerde "bilim-tarih/uluslararası ilişkiler" bağlamında pozitif bir gereklilik olarak değerlendirmiştir. Batı'nın yüksek potansiyeline doğru gitmeyi/çekilmeyi bilimsel anlamda o yüksek potansiyelle bütünleşme ya da ondan faydalanma olarak varsaymıştır.

3.1. Bilimin Üretildiği Merkeze Doğru Gitmek-Gidememek: Karşıt- Kuvvetler

Hocaoglu tıpkı fizik dünyada olduğu gibi sosyal dünyada da çekilmenin potansiyel olarak güçlü olana doğru gerçekleşmesinin fiziksel bir zorunluluk olduğunu söylemiş ancak arada direnç kuvvetlerinin oluşabileceğini ifade etmişti. Konuya Batı ve Doğu arasındaki bilim/ilim karşıtlığının yarattığı düalistik durum üzerinden bakıldığında Batı'da bilim gelişirken Batı gelişmiş buna karşıt olarak Doğu geri kalmıştır. Yani Batı "merkez" olurken Doğu "çevre"de kalmıştır. 16. yüzyılda Batı'da "scientia" kapsamında "yeni bilim" anlayışı oluşmaya başlamıştır. Özellikle İslam dünyasından elde edilen verilerin hazmedilmesi süreci sonunda Nicholas Kopernik ile başlayan bir zihniyet değişiminin

ve bilimsel faaliyeti evrenselleştirilebilir şekilde tanımlama probleminin merkezinde ise bilimin ve bilimsel faaliyetin tarihsel, metodolojik ve epistemolojik çeşitliliğe sahip olmasıdır. Bilim çeşitli şekillerde tanımlanabilen karmaşık ve çok boyutlu bir olgudur. Bilim, bir yönüyle felsefe, sanat, din gibi bir bilgi üretim ve değerlendirme şeklidir. Bu bağlamda ideoloji de bir bilgi üretme yoludur. Öte yandan parapsikoloji, astroloji ve falcılık gibi alternatif ve sıra dışı pratikler de bilgi ile ilişkilendirilebilecek insan faaliyetleridir. Feyerabend'e göre bilim, mutlak ve evrensel bir otorite görülmemelidir. Bu yaklaşım, bilimin üstünlüğünü mutlaklaştırmak yerine, onu insanın bilgi arayışının çeşitli biçimlerinden biri olarak konumlandırır.

Batı bilimsel yönteminde gerçekleştiği söylenebilir (Açıkgenç, 2016: 587). Bilhassa Aristoteles, Batlamyus gibi antik çağlardan beri otorite olarak kabul edilen isimlere doğrudan dayanmak yerine doğayı, dünyayı doğrudan gözetlemek geniş kapsamlı sonuçlara yol açacak bir kapının aralanmasıydı (Henry, 2012: 91). Batı’da gelişen bu bilim anlayışının en önemli tarafı “deneysellik” idi. Tabii deney birdenbire bütün bilim dallarına hızlıca yayılmamıştı. Ancak deneyin önemi ve bilimdeki yeri kavranmaktaydı (Henry, 2012: 110). 17. yüzyılda Johannes Kepler, William Gilbert ve Galileo Galilei’nin çalışmaları Batı’da dünyayı ve evrenin işleyişini anlamakta mistisizmden kopmuş; bilimsel bir izahat getirme yolundaki önemli adımlardır. 17. yüzyılın sonunda ise Isaac Newton ile birlikte bilimsel yöntemin yerleşikliği konusunda tartışma tamamen bitmiştir (Gribbin, 2014: 85, 168).

Doğu’da ise geleneksel ilim anlayışında Batıda olan türden bir dönüşüm yaşanmamıştır (Demir, 2015: 62; Aydın, 01.01.2015). Batı’da deneysel yöntem benimsenmiş ve bilimler buna göre yapılanmaya başlamıştır. Dolayısıyla Batı “potansiyelini”, “çekim gücünü” ve “etkisini” güçlendirmiştir. Batı’nın potansiyelini güçlendiren bağlamlar ise deneysel yöntem, matematiksel modellemelerin yapılması, teknolojinin doğuşu, yeni araçların kullanılışı, yeni kıtaların keşfiyle doğa biliminin güncellenmesi, yeni felsefeye kapı açılması, akademi ve üniversite sisteminin gelişmesidir (Demir, 2015: 78-91).

Diğer taraftan Doğu’da neler olmuştur? Neden geri kalmıştır? Bu sorunun yanlış olduğuna dair görüşler vardır. Daha çok ideolojik tarih yazımı ya da tarih tezleri olarak nitelenebilecek çalışmalarda Doğu’nun aslında geri kalmadığı iddia edilmektedir. Ya da bütün “günahlar” Batı merkezli bilime fatura edilerek Doğu’nun kendine has ilminin eksiksiz olduğu savlanmaktadır. Söz konusu anlayış çerçevesinde bilginin İslamileştirilmesi bir çıkış imkânı olarak görülmektedir. Bilginin İslamileştirilmesi ise Batı bilim metoduna karşı var olan ya da elde edilen bilgilerin İslami süzgeçten geçirilerek ıslah edilmesidir (Altun, 2014: 163). Bu meyanda Nakıb El-Attas ve Fazlurrahman “dünya görüşü” ve “İslami bilgi” meselelerini ele almışlardır. Attas’a göre dil ve zihinsel algıların İslami özelliklere sahip olması ve onlarla çatışmaması gerekir (Nor, 1993-1994: 37, 64, 66). Fazlurrahman ise öğretilerin Kur’an ve Sünnet’in (Hatiboğlu, 2001: 33-47) bütününden kaynaklandıkça yani onlarla çelişmedikçe İslami olduğunu vurgulamaktadır (Altun, 2014: 169). Bu görüşlere benzer biçimde Faruki de aklın vahiyden ayrılamayacağını ve bu tarz bir işlemselleştirmenin saçma olacağını iddia etmektedir. Bilginin ve bilimin İslamileştirilmesini savunurken Müslüman dünyanın yaşadığı bunalımın temel nedenini de Batı’nın İslam dünyasına yaptığı etki ve Müslüman liderlerin Batı sistemini örnek almalarına bağlamaktadır. Şöyle ki:

“Son iki asır boyunca batının İslâm âlemine tattırdığı yenilgi, trajedi ve buhranlara cevap olarak birçok Müslüman ülkede liderler Müslümanları Batılılaştırmaya çalıştılar. Gayeleri onu siyasî, askerî ve ekonomik bakımdan canlandırmaktı. Girişildiği her yerde teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı. Bugün de başarısızlık devam ediyor, özellikle de en ısrarlı biçimde uygulandığı yerlerde... Buralarda İslâmî sistem bütünüyle batılı modelle değiştirilecekti. Batılılaşma, toplumsal tabakalardan birini İslâm’dan uzaklaştırmayı becermiş, ama başka hiçbir işe yaramamıştır. Batılılaşmanın daha az ısrarla izlendiği bazı ülkelerde ise, batılı bir sistem getirilmiş ve fakat geleneksel sistemin de onun yanında devamına izin verilmiştir. İki sistem birbiriyle rekabete girmiş ve batı sisteminin yararlandığı müthiş imkânlarla -malî yardım, devlet desteği ve lütuflarına-

rağmen ikisi de mükemmeliyete erişememiştir. Tek başardıkları birbirlerinin gücünü kırmak olmuştur.” (Faruki, 2016: 44).

Faruki’nin bu savına benzer şekilde düşünen Attas’a göre bilginin ve bilimin İslamileştirilmesinde temel engel sekülerleşme (Türkiye özelinde laiklik çerçevesinde okunabilir) ve onun yarattığı ortamdır. Bu çerçevede sekülerleştirilmiş Hristiyanlığı örnek veren Attas, İslâm düşüncesinde seküler, sekülerleşme ve sekülerizm gibi ideolojik kavramların uygulanabilirliğinin mümkün olamayacağını iddia etmektedir. Kur’an’da “sekülerlik” kavramına en yakın olarak “El hayatü’l dünya” kavramına başvurulabileceğini ancak “dünya hayatı” olarak tanımlanabileceğini bunun da idrak ile tecrübe edilen bir yapıya karşılık geldiğini söylemektedir. Ek olarak sekülerleşmenin imanı öldürücü bir tarafı olduğunu ve bunun idraki de zehirlediğini ifade etmektedir (El-Attas, 2016: 65). Dolayısıyla İslamileştirilmemiş ya da İslam’dan uzaklaştırılan dünya, bilgi ya da bilim kategorik olarak “zararlı” hale gelmektedir. Zararlı olmayan bilim ise vahyin gerekliliklerine uygun olma mecburiyeti taşımaktadır. Bu bağlamda İslami bilimin temel bilgi ve denetleme kaynağı ise kelimadır (Açıkgöç, 2011: 142). Fakat apolojetik yöntemi olan klasik kelama dayanarak bilim nasıl üretilebilir? Doğrulamanın/ yanlışlamanın mümkün olmadığı bir sahadan bilim nasıl temellendirilebilir? İkincisi, bilimin artımlı yapısı düşünüldüğünde ayrı ayrı Batı bilimi, Doğu bilimi, Hint Bilimi olabilir mi? Bilimleri bu şekilde sınıflandırmak veya bilgisayar işletim sistemleri gibi düşünmek mümkün müdür? Tarihsel tecrübe durumun böyle olmadığını göstermektedir. Hocaoglu’nun ifadesiyle potansiyeli yüksek olana doğru çekilme veya yönünü ona doğru çevirme süreci Doğu açısından 19. yüzyılda başlamış ve artan bir ivme kazanmıştır.

19. yüzyıl öncesinde ise Doğu özelde ise Osmanlı, Batı’ya doğru çekilememiştir. Bu süreç büyük ölçüde “karşıt kuvvetler” tarafından engellenmiştir. Batı’nın güçlü bir çekim potansiyeli olsa da yaklaşık 300 yıl boyunca karşıt kuvvetlerin potansiyelinin de eşit derecede dayanıklı olduğu ifade edilebilir. Peki, bu karşıt kuvvetler nelerdir?

İslam Dünyası için birinci karşıt kuvvet âlimler cemaati olmuştur. Hakimlerle girilen rekabeti kazanan âlimler Kur’an ve Hadis’ten kaynaklanan ve onların denetleyebildiği nakli bilgiyi temsil etmekteydi. Ayrıca İslam filozofları bilim ve dini birleştirmeye çalıştıkça epistemolojik sorunlar gittikçe büyümüştü. Mesela Gazzali’nin felsefecileri küfre saplanan bir grup olarak nitelendirmesi bunun bir yansımasıydı. Dehriyyun, tabiyyun olarak sınıflandırdığı filozofları doğrudan zındık olarak nitelemişti (Gazzali, t.y: 11-13). İlahiyyun olarak nitelediği filozoflar taifesinde Aristoteles’i hem takdir hem de tekdir etmişti. Bu bağlamda İbn Sina’yı, Farabi’yi ve İbn Rüşd’ü de Aristoteles’in hatalarını naklettikleri için eleştirmişti (Altıntaş, 1996: 98). Hatta felsefenin ilahi olanla hiçbir ilgisi de yoktu. Bu meyanda matematik, geometri, astronomi gibi ilimlerin de dinle bağı kurulamazdı. Ona göre bu ilimlerle fazla meşgul olup da dinden çıkmayan ve takvadan uzaklaşmayan kimseler azdı (Altıntaş, 1996: 100). Bilimler Gazzali açısından dine hizmet etmediği sürece tehlikeliydi. Ayrıca Hasan Aydın’ın da belirttiği gibi Gazzali eserlerinde halkın ve özellikle gençlerin “takvasını korumayı” amaçlamıştı (Aydın, t.y.:8). Dünyalık bilgiler sorunlu bir alanı teşkil ediyordu. İslam dünyasında Gazzali’nin temsil ettiği fikirler seti güçlendikçe belki de Doğu’nun bilimsel potansiyelinin nüvesini meydana getirecek hakimler

cemaatinin, bilhassa İbn Rüşd'ün savlarının, İslam coğrafyasının o zamanki dirik gücü olan Osmanlı Devleti içindeki mütekelimler tarafından fark edilmemesi ya da bilinçli bir şekilde görmezden gelinmesi sonucunu yarattı. Dolayısıyla âlimler cemaati bir karşıt kuvvet olarak 19. yüzyılın başına kadar Doğu'yu (Osmanlı'yı) Batı'nın bilimsel çekiminden uzak tuttular (Demir, 2020a: 22-33). Örneğin Takıyüddin Râsîd'in İstanbul'da kurduğu rasathanenin yıkılmasında ulemanın rolü bu bağlamda düşünülebilir.⁶

İkinci karşıt kuvvet ise tasavvufi cemaatti. İslam coğrafyası ya da daha geniş olarak Doğu'da tasavvufi eğilimlerin toplumda güçlü bir karşılığı olması Batı'ya çekilmeyi geciktirmişti. Osmanlı'nın ortaya çıktığı dönem itibarıyla tasavvuf çoktan baskın dünya görüşü olmuştu (Demir, 2015: 72). Gaybı müşahade etmek ve irfan yolu şeklinde tanımlanabilecek tasavvufta, "bağışlanan" bilgiler ana epistemik zemindir. Bağışlanan bilgiler ise aklın idrak alanının üstünde olduğundan bu tür bilgiler ancak ihvan edilirse idrak edilebilecek türdendir. Bu bilgelere zahir âlimleri, abid ve zahidler değil, gönül ehli olan mükâşefe ve müşahade erbabı sahip olabilir (Bilgin, 1995: 64). Böyle bir dünya hatta öte dünya bakışından "scientia" ya da ona benzer bir şekilde akıl yürütme beklenemeyeceği ortadadır.

Üçüncü karşıt kuvvet ise medreselerdi. Âlimler cemaatinin organik zemini olan medreselerin bozulması ve/veya çağdışı kalması Osmanlı'nın Batı'ya doğru gitmesi veya bilimsel düzlemde Batı'ya çekilmesini önlemiştir. İslam Dünyası'nda kurumsallaşmış bir medrese sistemi yoktu (Demir, 2020b: 66). Medreseler bir üniversite gibi telakki edilerek sunulsa da Avrupalı anlamda üniversite yapıları olmaktan çok uzaktaydı. Usta-çırak ilişkisi içinde işleyen bir sistematığı vardı (Demir, 2020b: 66).⁷ Diğer yandan medreselerde akli ve nakli ilimler birlikte okutulsa da akli ilimler asla eğitimde ana aksı teşkil etmemiştir. Neticede medreseler nakli ilimlerin aktarılmasından öteye gidemeyen bir ortamdı. Öte yandan Osmanlı idare sistemindeki merkezîyetçilik bir bakıma medreseleri de etkilemiştir. Müfredatlar merkezileştirilse, belki netice olumlu olabilirdi (Demir, 2020b: 69). Ancak merkezleşme sonucunda çeperde kalan medreseler giderek önemini yitirmiştir. Birbiriyle rekabet eden ilim merkezleri oluşamamıştır (Özyılmaz, 1995: 135). Medreselerde sorun sadece akli ilimlerin öğretilmemesi değildir. Medreseler bozuldukça trajik bir biçimde süreç nakli ilimlerin de aleyhine gelişmiştir. Medrese eğitimi durağanlaşmakla kalmamış giderek gerilemiştir. Medreselere dair ilk şikâyetler 16. yüzyılda Gelibolulu Ali Kâtip, Koçi Bey gibi devlet adamlarının risalelerinde yer almıştır (Sarıkaya, 1999: 26). Öte yandan okutulan eserlerde de bir durağanlık vardır. 13. ve 14. yüzyıllarda yazılan kimi eserler 19. yüzyıla gelindiğinde halen Osmanlı medreselerinde okutulmaktadır (Sarıkaya, 1999: 26). Kimi temel eserlerin okutulması anlaşılabilir yeni eserlerin üretimi cılız kalmıştır. Medreselerdeki hocalar ise dünyadaki

⁶ Remzi Demir (2024:70-72) ulemanın rasathanenin yıkılması ile teskin olmadığı, Takıyüddin hakkında bir teftiş istediklerini ve bu yolla ayrıca cezalandırılması gerektiğini düşündüklerini belirtmektedir. Bununla ilgili Sadrazam Koca Sinan Paşa bir rapor hazırlamıştır.

⁷ Öte yandan Ekmeleddin İhsanoğlu (2019: 352) çalışmasında, hoca-talebe ilişkisinin klasik ilmi geleneği koruyan bir tarafı olduğunu ifade etmektedir.

gelişmeleri takip etmekten çok uzaktaydı. Tarihsel bağlam içinde medreseler misyonunu çoktan tamamlamış kurumlar halindedir.⁸ Medreselere asıl eleştiri 19. yüzyılda yapılmaya başlamıştır.

Dördüncü karşıt kuvvet ise medreseler, eğitim, âlimler, idare ve halk ile yakından bağlantılı olan “dil” sorununda ortaya çıkmaktaydı. İlim dili, din dili, edebiyat dili, idare dilinin birbirinden farklılaşmış olması yapısal bir parçalanma yaratmıştır. Bilindiği üzere ilim ve din dili Arapça; saray ve çevresinin edebiyat dili Farsça ve Arapça, idare dili ise Arapça, Farsça ve Türkçe’nin melezlenmesinden oluşturulan Osmanlıca idi. Bu durum avam ile havas, halk ile âlimler ve din sınıfı arasında bağlantının kurulmasını da engellemiştir. Türkler İslamiyet’e girince bir bakıma medeniyet değiştirmiştir.⁹ İçine dâhil olunan yeni medeniyetin din ve ilim dili olan Arapçayı kabul ederek kullanmışlardı. Ancak bu kullanım büyük kapsamlı tercüme faaliyetine dönüşmediği gibi Türkçe “*etrak-ı bi idrak*”ın dili, yani sözlü kültürün dili olarak kalmıştır. Dolayısıyla öğretimin Arapça ile devam ettirilmesi, uzun asırlar içinde oluşmuş İslami bilgi sisteminin Türkçe’ye aktarımını bir noktadan sonra gereksiz kılmıştır. Türkçe’ye dayalı bir öğretim disiplini kurulamamış ve Türkçe bilgi üretilmemiştir (Hazer, 2002: 274). Aydın Sayılı’nın belirttiği gibi bilimsel faaliyet Türkçe yapılmadığı ve terimler Arapça ve Farsça dillerinden türetildikçe ana dili Türkçe olanların anlaması gittikçe zorlaşmıştı (Sayılı, 2018: 215-216). Türkçe kitap ihtiyacı ve Batı dillerinin öğrenilmesi gerekliliği Batı karşısında alınan yenilgilerin akut olmaktan çıkıp kronik hale dönüşmesiyle net bir biçimde görülse de bilim dili olarak Türkçe’nin hâkimiyeti için Türkiye Cumhuriyeti’nin beklenmesi gerekmiştir.

Beşinci karşıt kuvvet ise eski tekniğin temsilcisi olan yeniçeri ocağı (eski ordu) idi. Yeniçeri ocağı 17. yüzyıla gelindiğinde iktidar üzerinde bir baskı aracı ve yeniliğe karşı direnç odağı haline gelmişti. Yeniçerilerin padişah ve saray çevresinde baskı oluşturmalarının yegâne sebebi padişah otoritesi ya da merkezi idarenin zayıflaması değildir. 16. yüzyılın sonunda baş gösteren enflasyonist baskı ve dolayısıyla paranın değerinin düşmesi, dönem itibarıyla artık fetihlerin de azalmasıyla birlikte askerlik mesleği de gözden düşmüştü. Yeniçeriler farklı iş gruplarına dağılmıştı söz gelimi birçoğu esnaf olmuştu (Elibol, 2009: 31). 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı, Avrupalı güçlere savaş kaybettikçe Avrupa askeri tekniğini ithal etmeye çalışmaktaydı. Avrupa’dakilere benzeyen topçu, istihkâm ve tersane tekniklerine dair uygulama girişimleri yapıyordu (İhsanoğlu, 1998: 12-13). Fakat yeniçeri ocağı 1826 yılındaki “Vak’a-i Hayriye”ye değin askeri yenileşme hareketlerini akamete uğratan bir direnç unsuru oldu.

3.2. Batı’ya Doğru Çekilme ya da Gitme Zorunluluğu: Doğu’nun Potansiyel Güçleri

Batı’ya doğru yüzünü dönebilmeyi yaklaşık 300 yıl boyunca karşıt-kuvvetler durdursa da Osmanlı’nın içindeki potansiyel güçler 19.yüzyıla gelindiğinde karşıt-kuvvetlere galebe çalabilecek

⁸ Yaşar Sarıkaya medreselerin bozulmasını akli-nakli ilimler ilişkisi ve akli ilimlerin gerilemesi başlıklarında ele almanın yanlış olduğunu söylemekte ve 17. yüzyıla kadar medreseleri yeterli görmektedir. Diğer yandan medreselerin miadını doldurduğunu kabul etmektedir (Sarıkaya, 1999: 34).

⁹ Latin alfabesine geçilmesine getirilen eleştirilerin bir de bu yönden ele alınması gerekliliği gözden kaçırılmamalıdır. Latin alfabesi üzerinden getirilen medeniyet değiştirmeye tepkilerin ideolojikliği ve samimiyeti buradan test edilebilir.

nispete ulaşmıştı. Dolayısıyla bu güç potansiyel olmaktan çıkmış harekete geçebilmiştir. Bu, Osmanlı açısından adeta bir dönüm noktası olmuştur. III. Selim döneminde Batı’da ikamet elçiliklerinin açılması ve Nizam-ı Cedit ve askeri merkezli ıslahatlar türünden uygulamalar ile Batı’daki gelişmeler bürokratik düzeyde (Findley, 1994: 38) farklı kollardan takip edilmeye çalışılsa da reformlar tamamlanamamıştır. Fakat ne olursa olsun sistemde reform yapma arzusu potansiyelden fiiliyata geçmiştir. Zaten II. Mahmut’un padişahlığı döneminde daha kuvvetli ve tafsilatlı bir şekilde reformların uygulamaya konulması potansiyel gücün ivme kazandığının göstergesiydi. Yeniçeri ocağının kaldırılması ise büyük bir adımdı. Yeniçerileri bertaraf eden Sultan II. Mahmut’un önünde artık, kurmak istediği merkezî iktidar ve ıslahatları için hemen hemen hiçbir engel kalmamıştı (Elibol, 2009: 38). Ardından ordunun modernizasyonuna geçilmiştir. Etkin bürokratik sistem kurulması için gerekli adımlar atılmıştır. Benzer potansiyel hareketlenme modern tıp alanında da devam ediyordu. Böylece harbiye, mülkiye ve tıbbiye yapıları ortaya çıkmış ve bu kurumlar Batı’ya en fazla yüzü dönük “domenler” haline gelmiştir. Bu kurumlarda yetişenler yeni Osmanlı aydını modelini oluşturmuş ve Batı’ya doğru gidişin potansiyel gücü olmuşlardır. Bu aydınların tarihi etkisi ise “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”nin 1865 yılında kurulması ile ortaya çıkmıştır. Çünkü yazı dilinin sadeleştirilmesinden hürriyet düşüncesinin fikri planda gündeme getirilmesi ve toplumsal alana taşınmaya kadar, modernleşmenin köklerinin “Yeni Osmanlılar”da bulunabileceği gerçeği yadsınamaz (Arabacı, 1999: 53).

Yeni Osmanlıların ortaya çıktığı 19. yüzyıl, modernleşme ve sanayileşmenin bütün dünyayı kökten etkilediği bir dönemdir. Batı’nın 15. yüzyılın sonundan itibaren dünya sathındaki yayılımı 19. yüzyılda büyük bir ivme kazanmıştır. Batılı güçlerin dünya genelindeki yayılması sınırına ulaşmış, sıra Çin ve Osmanlı gibi eski dünya imparatorluklarına gelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı’nın geleceği artık tehlikeye girmiştir. Yeni Osmanlıların da temel problemi buydu. Diğer yandan Yeni Osmanlılar, Osmanlı tarihi için bir ilk niteliğindedir. Esas itibarıyla Tanzimat döneminin orta halli ailelerine mensup olan bir toplumsal tabakadan gelen bu kişiler orduda ya da modern eğitim kurumlarında yetişmişlerdir. Köklü reformlar gerçekleştirmek için istekliyidiler (Doğan, 2019: 91). Bu muhalif hareket, modernleşme meselesini basına ve kamuoyuna taşımıştır (Kılıçbay, 1983: 151). Özellikle Namık Kemal’in basit dil yoluyla millete ulaşma çabası, modernleşme ve Osmanlı’nın akıbeti meselelerini yalnızca iktidar elitinin hâkimiyet alanından çıkarmıştır. Bu dönemden itibaren Osmanlı kendi içsel potansiyelinin de etkisiyle bir dönüşüm sürecine girmiştir. Anayasa, haklar, yeni eğitim kurumları (Kalaycıoğlu; Sarıbay, t.y.: 28) derken 19. yüzyıl ile birlikte “eski bilimin” yerini “yeni bilim” doldurmaya başlamıştır. Dolayısıyla uzun zamanın güçlü karşıt-kuvveti olan “âlimler cemaatinin” karşısına güçlü bir “bilginler cemaati” çıkmıştır. Çekim ve karşı koyma mücadelesi bilginlerin lehine dönmeye başlamıştır. Potansiyel artık geri döndürülemez biçimde harekete geçmiştir.

Yeni bilim ve bilginler cemaati Osmanlı’nın yüzünü Batı’ya doğru döndürecek ana potansiyel güç haline gelmiştir. Aynı zamanda Türk düşüncesi de büyük bir dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Bu ise ikinci büyük potansiyel olan “yeni felsefe”yi ortaya çıkarmıştır. Yeni felsefe ise doğrudan çağdaş Avrupa felsefesine dayalıdır ve dini kavramları felsefî düşünceden uzaklaştırmayı hedeflemiştir (Demir, 2018:

402). Bu büyük epistemik dönüşüm kendisini pek çok sahada hissettirmiştir. Aynı zamanda bu dönemde sivil alana dönük kitapların basımında da çoğalma olmuştur (İhsanoğlu, 1998: 10). Tercüme ile ilgili faaliyetlerde artış yaşanmıştır. 1821’de Sultan II. Mahmut Tercüme Odası kurulması için bir hatt-ı hümayun yayınlamış ve başına Mühendishane’de hoca olan Yahya Efendi getirilmiştir. Özellikle Tanzimat’tan sonra, Darülfünun’a telif ve çeviri aracılığıyla kitap hazırlamak amacıyla 1851’de Encümen-i Daniş, 1865’de Tercüme Cemiyeti, 1879’da Telif ve Tercüme Dairesi, 1881’de Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti kurulmuştur. Bu bağlamda, yenileşme hareketleriyle birlikte sadece tarih kitapları değil, aynı zamanda doğa bilimlerine ilişkin önemli kitapların çevirisine başlanılmıştır (Yinilmez, 2009: 111).

Diğer taraftan Avrupa’ya benzer şekilde 19. yüzyılda ortaya çıkan ideolojilerin tamamı Osmanlı coğrafyasında da etkili olmaya başlamıştı. Yani yeni düşünce/felsefenin etkisi net olarak gözlemlenebilmekteydi. Bu çeşitlilik içinde ortaklaşan amaç ise devletin kurtarılması idi (Cansever; Kiriş, 2019: 35). Kurtuluşun ise “yeni” de olduğu üzerinde ittifak vardır.

Öz olarak, 19. yüzyılda Osmanlı/Doğu açısından potansiyel kuvvetleri harekete geçmişti. Bu potansiyel Batı’nın kendi çekiminden daha fazla Osmanlı’yı Batı’ya itmeye çalışmaktaydı. Bilhassa Osmanlı/Türkiye özelinde çekilmeden ziyade bir Batı’ya doğru gidişten bahsedilebilir. Bunun zirvesini ise yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması ve Atatürk’ün devrimleri teşkil etmiştir. 1923 sonrasında ise Türkiye’nin Batı’ya doğru gitme potansiyelinin temel bağlamını “laiklik” oluşturmuştur.

4. Sonuç: Domenler, Potansiyeller ve Karşıt Kuvvetler

Bu çalışmada fizikten bir teoremin tarihsel olaylara uygulanabilirliği üzerinde bir tartışma açılması hedeflenmiştir. Batı, yüksek potansiyeli ile Batı-dışı dünyayı bir şekilde kendisine çekmiş ve sosyal olarak Batı-dışını dönüştürmüştür. Tabii değiştirmenin ve dönüştürmenin genel bakıyede kesinkes olumlu olduğu söylenemez. Diğer taraftan Batı, Batı-dışına yayılırken ve onları etkilerken bilimsel gelişmişliği sayesinde bunu yapabilmektedir. İşte bu çerçevede Osmanlı tecrübesi değerlendirildiğinde Batı ile komşu olan, uzun süre Batıya galebe çalan Osmanlı’nın 18. yüzyıldan itibaren Batı karşısındaki dramatik gerileyişi ve çöküşü, bu sürecin durdurulmasına dair ne yapılması gerektiği iki epistemik cemaatin potansiyel kuvvet ve karşıt-kuvvet gerilimini ve mücadelesini de belirlemiştir. Dünya tarihinde 17. yüzyıldan bu yana episteme alanındaki standartları bilim belirlemektedir (Demir, 2020a: 105). Bu ise Batı’nın ürettiği ve üretmeye devam ettiği bilim modelidir.

Sonuç olarak mezkûr epistemik gerilimde, potansiyel kuvvetlerin mi yoksa karşıt-kuvvetlerin mi başarılı olacağı temel sorunsaldır. Bu Osmanlı-Türk modernleşmesinin asal gerilimidir. Aynı zamanda bilimsellik ve bilim tarihi anlayışının tarih disiplininin standartlarını kurması ve tarih araştırmalarının bilimsellik düzeyini denetlemesinde önemli olduğunu da ifade etmek gerekir. Ayrıca Uluslararası İlişkileri organize etmek açısından da Batı ile ilişkilerde Doğu/İslam Dünyası/Osmanlı düzeylerinde Batı’nın neden ilerlediği ve Batı bilim zihniyeti değerlendirilmelidir. Buna bağlı olarak Doğu’nun neden

geri kaldığı/hatanın nerede olduğu tespit edilmelidir.¹⁰ Tespite yönelik çalışmalar ise ideolojiden uzak bir şekilde kuramsal tabana dayalı olarak gerçekleştirilmelidir.

Kaynakça

- Açıkgenç, A. (2011). Bilgi felsefesi. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Açıkgenç, A. (2016). İslam bilim geleneğinin Batı bilim geleneğinin doğuşundaki rolü: Bilim epistemolojisi ve sosyolojisi açısından tarihi bir değerlendirme. *Yeni Türkiye*, 88, 565-588.
- Altıntaş, H. (1996). Munkız'ın bilgileri ışığında Gazzali ve felsefe. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35(1), 91-116.
- Altun, V. K. (2014). İslam düşüncesini yeniden inşa çabası: Bilginin İslamileştirilmesi. *Birey ve Toplum*, 4(8), 163-191.
- Arabacı, F. (1999). Osmanlı modernleşmesinde 'Yeni Osmanlılar'ın din ve siyaset anlayışları. *Dini Araştırmalar*, 2(5), 51-90.
- Aydın, H. (2015, Ocak 1). Ortaçağ İslam dünyasında bilim ve felsefe neden geri kaldı? *Bilim ve Gelecek*, 131. Erişim adresi: <https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2015/01/01/ortacag-islam-dunyasinda-bilim-ve-felsefe-neden-geri-kaldi/> (Erişim tarihi: 26.02.2025).
- Aydın, H. (2021). Eleştirel aklın ışığında postmodernizm ve yansımaları. Ankara: Sentez Yayınları.
- Aydın, H. (t.y.). Klasik İslam düşüncesinde bilgi ve bilim karşısı bir düşünür: Gazzâlî. Erişim adresi: http://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/hasan_aydin_gazzali_bilim_karsitlik.pdf (Erişim tarihi: 26.02.2025).
- Bilgin, A. (1995). Tasavvuf ve tekke edebiyatı. *İlmi Araştırmalar*, 1, 61-82.
- Cansever, N., & Kiriş, H. (2019). Osmanlı Devleti'nde son dönem siyasal hareketler, partileşme ve ideolojik arka plan. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 29-51.
- Demir, R. (2015). Nerede hata yaptık? Antalya: Lotus Yayınevi.
- Demir, R. (2018). *Philosophia Ottomanica*. İstanbul: Lotus Yayınları.
- Demir, R. (2020a). Osmanlı epistemisini anlamak: Çatışma kuramı. İstanbul: Muhayyel Yayınları.
- Demir, R. (2020b). İslam dünyası'nda bilim ve felsefe anlayışının dönüşümü. *Özne Dergisi, Bilim ve Toplum Çalışmaları*, 33, 63-84.
- Demir, R. (2024). Bilim ve din. Antalya: Otorite Yayınları.
- Doğan, İ. (2019). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'nin toplumsal yapısı. Ankara: Astana Yayınları.

¹⁰ Söz gelimi Fuat Sezgin İslam dünyası için kullanılan "geri kalmışlık" kavramsallaştırmasının doğru olmadığını savlamaktadır. En azından 16. yüzyıla kadar olan dönem için böyle bir tanımın doğru olmadığını Sezgin yaptığı çalışmalarla ortaya koymaktadır. 16. yüzyıldan sonra gerçekleşen gerilemeyi de "az gelişmişlik" veya "geri kalmışlık" olarak değil bu "donuklaşma" veya "duraklama" şeklinde kavramsallaştırmıştır. İkinci olarak Sezgin medeniyetlerin, zamanı geldiğinde bulundukları konumu, yüklenişlerini kendilerinin hazırladığı ardılı olan medeniyete vermek zorunda olduğunu ifade etmektedir. Bu yorum bir bakıma deterministik gibi görünse dahi gayet öznel bir şekilde Batı'yı İslam medeniyetinin hazırladığını ifade etmektedir. Bu doğru olsa da temeldeki İslam dünyasında neden "duraklama oldu" veya "donuklaşıldı" sorularına cevap vermemektedir.

- El-Attas, S. M. N. (2016). İslâm, sekülerizm ve geleceğin felsefesi. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Elibol, A. (2009). Yeniçeriler ve iktidar bağlamında Osmanlı sisteminin dönüşümü. *Gazi Akademik Bakış*, 3(5), 21-40.
- Faruki, İ. R. (2016). Bilginin İslamileştirilmesi. İstanbul: Risale Yayınları.
- Feyerabend, P. (1999). Özgür bir toplumda bilim. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Findley, C. V. (1994). Osmanlı devletinde bürokratik reform. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Gazzali. (t.y.). El Munkız Mined’-Dalal. Erişim adresi: <http://www.hakikatkitabevi.net/public/book.download.php?view=1&type=PDF&bookCode=132> (Erişim tarihi: 26.02.2025).
- Gribbin, J. (2014). Bilim tarihi. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Hazer, D. (2002). Osmanlı medreselerinde Arapça öğretimi ve okutulan ders kitapları. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 274-293.
- Henry, J. (2012). Bilimsel düşüncenin kısa tarihi. Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- Hocaoglu, D. (2014). Laisizm’den milli sekülerizme. İstanbul: Kocav Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (1998). Osmanlı İmparatorluğu’nda bilim ve sanayide modernleşme gayretleri. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2, 1-22.
- İhsanoğlu, E. (2019). Medreseler neydi ne değildi? İstanbul: Kronik Yayınları.
- Kalaycıoğlu, E., & Sarıbay, A. Y. (t.y.). Tanzimat: Modernleşme arayışı ve siyasal değişim. İçinde E. Kalaycıoğlu & A. Y. Sarıbay (Ed.), *Türkiye’de siyaset: Süreklilik ve değişim* (ss. 23-44). İstanbul: Der Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (1983). Osmanlı Batılılaşması. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, 147-152.
- Nor, W. M. (1993-1994). Al-Attas’ın eğitim felsefesi ve metodolojisi’nin genel hatları (Y. Ceylan, Çev.). *İslami Araştırmalar*, 7(1), 35-72.
- Özyılmaz, Ö. (1995). Medreselerin bozulma sebepleri ve bunların ıslahı yönünde yapılan çalışmalara kısa bir bakış. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(5), 133-150.
- Sarıkaya, Y. (1999). Osmanlı medreselerinin gerilemesi meselesi. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3, 23-39.
- Sayılı, A. (2018). Bilim ve öğretim dili olarak Türkçe (İ. Kalaycıoğulları, Ed.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Şatana, N. (2015). Uluslararası ilişkilerde bilimsellik, metodoloji ve yöntem. *Uluslararası İlişkiler*, 12(46), 11-33.
- White, H. (1999). *Literary theory and historical writing. Figural realism: Studies in the mimesis effect*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- White, H. (2008). *Metatarih: Ondokuzuncu yüzyıl Avrupası’nda tarihsel imgelem*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Yinilmez, S. (2009). Osmanlıların modernleşme sürecinde “yeni bilim anlayışının” etkisi: Doğa felsefesi mi? Fizik mi? [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- “Durmuş Hocaoglu ile mülakat.” (2018, Aralık 28). Eskişehir Türk Ocağı. Erişim adresi: <https://www.eskisehirturkocagi.org/makaleler/alintiyazilari/durmushocaoglu-ile-mulakat-dr-durmushocaoglu/> (Erişim tarihi: 26.02.2025).
- “Durmuş Hocaoglu öldü.” (2010, Ekim 25). Sabah.

Extended Abstract

The application of natural science methods in the social sciences has been discussed for a long time. It has led to ongoing debates about research methods and theoretical approaches in political science, international relations, and history. The paper examines Turkish modernization using Durmuş Hocaoglu's theoretical framework, outlined in his book *Laisizm'den Milli Sekülerizm'e* [From Laicism to National Secularism]. Hocaoglu's approach is rooted in a dualistic and conflict-based structure. Conflict-based approaches focus on the tensions between different groups in society that face inequalities. Hocaoglu uses the concepts of "influence-attraction" and "resistance" to analyze the clashes and struggles between civilizations and cultures. For example, moving toward or away from the West's high potential can be seen as either embracing or resisting its influence.

Applying this theory to history, political science, and international relations could offer fresh perspectives. It is also essential to develop theories that remain free from ideological bias, rooted instead in empirical and conceptual rigor. This study also generates a discussion about how ideas from physics might help us better understand historical events. Historically, the West's high potential has drawn in the non-Western world, sparking major social changes. However, it is not as simple as saying these changes were all beneficial. While Western influence has brought about significant shifts, the results have not always been positive or what people hoped for.

In non-Western societies, Western ideas and institutions often spread through scientific progress. It was shaped by a tug-of-war between the West's potential power and the resistance it faced from other forces at the time. One of the big questions today is what direction Türkiye will take after the fall of the Ottoman Empire, and which approach will work best. Since the 17th century, the West has set the standards for knowledge and science. The dominance of a particular way of thinking is determined by the relative success of competing forces—those advocating for change and those opposing it.

When we look at the Ottoman Empire, we see a story of decline and collapse starting in the 18th century. This study dives into one of the key tensions in Turkish-Ottoman modernization. For nearly 300 years, opposing forces resisted efforts to move toward the West. But by the 19th century, "new forces" pushing for change had grown strong enough to break through. During this time, new ideologies emerged in the Ottoman world that mirrored developments in Europe, and the influence of fresh intellectual movements was undeniable. This shift was not just about the West pulling the Ottoman Empire in; it was also about the West actively pushing the Ottoman Empire to modernize.

In the case of the Ottoman Empire/Republic of Türkiye, a clear movement toward the West can be observed rather than a retreat. This shift reached its peak with the founding of the Turkish Republic and the sweeping reforms led by Mustafa Kemal Atatürk. A key part of Türkiye's post-1923 move toward the West was the idea of "laicism". To fully grasp the dynamics, we must carefully analyze the relationship between the West and the East. Why did the West surge ahead? How did its scientific mindset develop? And why did the East fall behind?

Answering these questions means looking at the factors that caused this divide and identifying where things went wrong. But these analyses need to be grounded in theory, not ideology. They should be based on facts, not dogmas. The aforementioned debates have greatly influenced the methodologies for examining social

sciences. Key questions include how to integrate natural and social sciences, understand knowledge systems' inconsistencies, and investigate the relationship between the West and the East. These inquiries are key to a more profound understanding of history, politics, and international relations.

In this study, I seek to explore how a theory rooted in physics can be applied to understanding historical events. The West's ability to expand into and influence non-Western societies was largely driven by its advanced scientific achievements. Examining the Ottoman experience through this lens reveals a striking narrative: the empire, which once held dominance over the West, began a dramatic decline in the 18th century, eventually leading to its collapse. Meanwhile, tensions and struggles emerged between two epistemic communities—those advocating for change and those resisting it—over the best course of action. A critical question arises: in the past, which direction was the Ottoman Empire pulled in, and today, which path will Türkiye follow? Ultimately, which epistemic approach will prove successful?